

Déry rezignált bölcsességgel válaszol – jóval később. A színvonalra és az összefüggésekre is:

„Rossz ügyet ritkán védtek meg elmésbben, nagyobb körültekintéssel és több meggyőző erővel, mint Révai a maga irodalompolitikáját. Elismerő fejbólintással lapozgatom a vita jegyzőkönyvét, ugyancsak kék a borítója, mint volt az előbb a Rajk-pör jegyzőkönyvéé is, még csak nem is halványabb, a tárgy jelentéktelenségének megfelelően.”

OLTYÁN BÉLA

A zsarnokság „szabadsága”

A G. A. ÚR X.-BEN MODELLÉRTÉKE

Talán az áttételes ábrázolásmód: a groteszk, jelképes, mitizáló elemek, az ironia és paradoxon számtalan árnyalatának villódzása okozza, hogy Déry: G. A. úr X.-ben c. regénye, egymásnak gyakran ellentmondó értelmezéseket szült. Vagy még inkább: a mű tényleges sokszólamúsága? S az egyes írások más-más vonást kiemelő hangsúlya, ugyanazon egység újabb és újabb dimenzióiról ad érvényes hírt?¹

Déry maga Előszavában így ír a mű parabolisztikus lényegéről:

„Rend szabadság nélkül? Előbb utóbb fellobban. Szabadság rend nélkül?”

A pokolnak erre a bugyára igyekszik figyelmeztetni regényem jalkiáltásként... Azt írtam meg, hogy a tőkés rend szabadságesszméje mint tekeri ki a saját nyakát... A kísérlet szabadabb játéka kedvéért kihagytam belőle a történelem valóságos ellenállását: a szocializmust, hogy annál meggyőzőbben ábrázolhassam a rémületemet.”

Feltűnő, hogy míg a „szocializmus kihagyásának” írói közlését a kritika felülbíráltta, s a mű motívumaiból kimutatta, hogy a szocializmusnak csak eredményei s lehetőségei rekedtek kívül, tévedéseinek hangulati utórezgése nem, a „szabadság rend nélkül” formulát az ábrázolásban realizálódni látja. Ugyanakkor: az értékelések egyöntetűen a szorongató karkai légkör jelenlétét is érzékelik. S az ellentétek, a mű körüli vitában, e két alapvonatkozás kapcsán mintha elcsitulnának, végső fokon – a minősítés megoldottságának illúzióját keltve.

Pedig nyilvánvaló: a „szabadság rend” nélkül képlet esetleges kirajzolódása, s az átöröhetetlen zártságú, egyént béklyózó karkai atmoszféra együttes érvényesülése, a kettő összefüggése, korántsem tisztázott körülmény. Elvileg ugyanis nem feltételezik, inkább tagadják egymást. Ebből következően: a G. A. úr X.-ben vagy a karkai teljesítményhez nem hasonlítható, vagy ha igen: fő tendenciájában nem lehet a „szabadság anarchiájának” modellje, s új értelmezés igénye merül fel.

Mely ábrázolt tények tagadják a korlátlan szabadság létét X. városban? Kétségtelen: X. teherhordó lakói kötetlenül kóborolhatnak a város utcáin, csapongó beszélgetéseket folytathatnak, váltogathatják szerelmi partnereiket, de nem kerülhetnek szembe X.

törvényeivel. Mindenkor számolniuk kell tetteik következményeivel, s a megengedett körön túl (ha a lázadás, menekülés vagy megtorlás fázisait el akarják kerülni) „szabandon” csak egyfajta utat választhatnak. S bár – a regény-fikció szerint – nem tudnak az erre kényszerítő apparátusról, (X.-ben, „tapintatból”, még az államelnök nevét sem tesszik közzé), a „lovasok” kasztja, a láthatatlan hatalom intézményei és emberei: megfigyelők, fegyőrök, ügyészek, ítéletvégrehajtók, a halálba vonulók útját ügyelő „komor kísérők”, a „mindennél hosszabb karú”, – tehát mindenhová elérő – államelnökök hálózata, egy azonos célzatú (s megfoghatatlanná mitizált alakjában, a hatalom rejtett módszereit jelképező), szervezet képviselői.

S hogy a hatalomnak ez az apparátusa nemcsak egyszerűen van, hanem funkcionál is, s hogy X. lakóinak szabadsága nem korlátlan, azt G.A. saját bőrén is tapasztalja, mikor a Hatalom küldöttje meglátogatja – figyelmezteti s megfenyegeti: költözzön el a hatalom szemében lázadónak számító Larra házból, mert engedetlensége esetén komoly következménnyel számolhat. S e fenyegetés halálos komolyságát Erzsébet iszonyatos félelme, s rémülete bizonyítja, aki már tapasztalatból tudja, hogy X. lakóinak engedetlenségét a hatalom pribékjeinek olyan „mútete” követi, mellyel az uralkodó rend kivágja a részükről beteg elemnek ítélt részt a társadalom testéből.

Ez a fenyegetettség magyarázza, hogy miért tör fel Erzsébet dalában oly ujjongó, elementáris erővel időnként az elfojtott szabadságvágy a rémület páncélja alól. Egy korlátlanul szabad világban senki sem törődne azzal G. A. úr hol, kinél lakik.

Meghökkentő (s az ábrázolás alapproblémáját adó) körülmény, hogy X. város teherhordói (a lázadókon kívül) elveiket mégis az egész közösség óhajának kristályosodásaként vállalják, s az ezt betartató eljárásokat, átfogó „népi” érdekképviseleti tényezőként értékelik. Ily viszony pedig, csak lényeges életmódbeli, részesedési eltéréseket nem mutató alakulatban valósulhatna meg. X. erkölcsi elveinek közösségi érvényéről nem lehet szó, mert lakóinak életvitele az elkülönülés, tagozódás képét mutatja. Az azonos elvek, más-más életmód jogosultságát hivatottak bizonyítani. Az egyik csoportra („lovasok”): a bő élelmezés, ruházkodás, a mások nyakában lovagló kényelem; a másikra (teherhordók): az éhezés, fázás, sokszor halálba hajszoló munka, a sivár, örmötlen napok a jellemzőek. A testi-földi jólét örömeiről, az életről lemondó, a kényelmet szenvedésnek valló aszkézis elvei gyakorlatilag a lovasok érdekeit szolgálják. A (társadalmi) tagolódás választóvonalait tükrözi az osztályok karakterét jellemző ősi allegóriák felelevenítése is, mely alapján a lovas Ireneusz önmagukat „farkasoknak”, a dolgozókat „bárányoknak” nevezi; még inkább, ez utóbbiakat az uralomra alkalmatlannak tartó felsőbbrendűség-képzete, s az alapvető különbséget, s a lovasok helyzetének állandóságát egyaránt sűrítő jelkép: a lovasok halhatatlansága.

A látszat és lényeg ellentéte nemcsak a teherhordók tényleges helyzete, s az önmagukra vonatkozó boldogság- és szabadságképzetek között ragadható meg, hanem a „lovasok” kiváltságai, s az életüket gyötrő szenvedésnek beállító önsajnálatok között is. Felmerülhet, hogy a manipulálás és manipuláltság e végletes formában a manipuláló maga is mechanizmusa foglyává válik, s megtevesztő szuggesztióit illuzórikus tudatállapotként élve át, hisz formulái igazságában. A műben ily fokozatok felé is közelít az ábrázolás. De kétségtelen: X. elvei elhatároló érdekű szerepének tudatos felismerése, vagy homályos sejtése magyarázhatja csak a lovasok X. erkölcsét védő harcias kiáltását, az életkedv és a vágy jeleinek elfojtását; s hogy a lázadók mindig a „többiek”, illetve (mint a hajdani Elnök, az öreg Larra esetében) a „hivatalt” elhagyók, megtagadók közül kerülnek ki.

Mindez nem egy alaktalan, mindenkit érintő anarchiára utal, hanem a hagyományos társadalmi regények osztálykülönbségeken alapuló szervezett világának egy mai, parabolisztikus eszközökkel megelevenítő formáját teremti meg. A hatalmi manipuláció oly kiterjedt hatékonyságát, mely nem egyszerűen pl. csak a személyi kultusz világát bírálja, hanem minden konkrét történelmi, politikai gyakorlat sűrített s egyben absztrahált képletét adja. S Déry világképének azon összetevőit, mely a modern ipari társadalom természet- és humánügyilkos vonásait, a „fogyasztói társadalom” manipulált emberének általános kiszolgáltatottságát is elének vetíti.

De miért nem ébrednek helyzetük valódi tudatára X. lakói, miért vallják maguké-
nak az életsorvasztó eszméket? E fő kérdés válaszában nehézségét nem a reálisból az absztrakcióba, az adottból a képzelte jövőbe való ugrás szakítóvonalai adják, hanem az a körülmény, hogy az X.-beliekéhez hasonló állapot kialakulása csak hosszú folyamat következménye lehet. Déry viszont – bár néhol érzékelteti az emberibb viszonyok előzményét s egy még tragikusabb vég felé haladó mozgás ütemét –, lényegében már a totális dehumanizációt ábrázolja, melyben a titkok nyitját leginkább X. polgárai („teherhordó”-dolgozói) egyéniség-szerkezetének belső deformációi sejtetik.

E viselkedés-minőség legfeltűnőbb vonása: az érzelem kiszikkadásával együtt járó gépies személytelenség, közömbösség. Félelmetes, s egy csillagközi űrváros bábgesztusa-ira emlékeztet, ahogy X. lakói örök-gépies mosolyukkal, gyermeki nemtörődőséggel járnak-kelnek városukban. Személyhez kötődő ragaszkodás hiányában, az esetlegesen, s az állandóan cserélődő „szerelmi párosok” arca elmosódik. A Larra-házban feltűnő rokonok némelyike még a házigazda előtt is ismeretlen, („érdektelenségük foly-
tán felismerhetetlenekké válnak”). S bár hitük szerint alternatívák közt választhatnak – mégse döntenek. A halálmenetből is „visszajöhetnének, ha akarnának... de nem jönnek”. Manipuláltságuk fokát, az igazi önmegvalósítás rovására létrejött „kényszer-har-
mónia” emberi ürességét, egy X. lakó (a komornyik) jellemzi legszemléletesebben: *„Jó-
kedvünk oly egyenletes és sűrű, uram – mondja G. A.-nak –, hogy réseiből még egy hajszál-
nyi kérdés sem tudna kikunyorodni, nem szólva a válaszról, melynek az árnyéka sem férne
bele. Megtáltuk a tökéletes egyensúly titkát, mert súlytalanok lettünk, uram... Békében
élünk egymással, vagy ha úgy tetszik, egymás mellett, sőt önmagunkkal is, s hogy itt min-
denki megleli a helyét, mert senkinek nincs helye.”*

Az „ipari társadalom” anyagi csábításai, a személyiség „médiüm” adottságai, kénye-
lemszeretete és megalkuváshajlamai, az élet technikai és általános zsúfoltsága, az érdek
utáni hajsza, a figyelem külsődlegessé válása, a kapcsolatok elgépiesedése mind-mind
a hatalom segítőtársai, hogy a sekélyessé és felületessé váló egyén kívülről irányíthatóvá,
befolyásolhatóvá váljon.

Megtévesztő, hogy Déry, a modern ipari termelés gazdasági, történelmi viszonyai
között kialakult manipuláció elképzelt, további útját (melyben a látszatjogok hangza-
tosabbá, a hatalmi kényszer rejtettebbé, a kiszolgáltatottság átfogóbbá válik), a jel-
lemző tárgyi keret elemeinek elhagyásával ábrázolja.

A sima mosolyú, közömbös felületesség, a „fogyasztói társadalmak” ellátottságának
és látszatbiztonságának talaján virágozhat. Csak a jelenségeken túli lényegi analógiával
magyarázható, hogy X. városban mintha Camus Merseaul-jának még elidegenedettebb
rokonai, Riesman „magányos tömeg”-ének egyedei lézengenének. Marcuse „egydimen-
ziós” fogyasztói társadalmának „egydimenziós embere”, aki nemcsak a politikai hata-
lom egyre rejtettebben működő gépezetének, hanem a gazdasági szervezethez és ma-
nipuláló kultúra totálissá növekvő hatalmának is kiszolgáltatott. De (a „csiszoltabb” mód-

szerek megtévesztő hatása, az ellátottságából adódó kényelemérzete miatt) nem észlel-vén a terelő kényszert, növekvő szabadságillúziójában átveszi és maga is igenli a ma-nipuláció tendenciáit. X. vilásképe Marcuse-n kívül „a frankfurti iskola” más tagjainak nézeteivel is összecseng, hisz az egyén szuverenitásának felszívódását, a manipuláció ki-terjeszkedését fájlatja Horkheimer is mondván: a technikai fejlődés az elembertelene-dés folyamatával jár együtt; a haladás pusztulással fenyegeti a célt, melyet szolgálnia kellene. Nehéz lenne megállapítani: hol, miben, s egyáltalán termékenyült-e Déry a ha-sonló filozófiáktól? Tény azonban, hogy művében a társadalmi-hatalmi mechanizmus elembertelenedésének kérdését, az ipari kultúra humánusra tett káros hatásának gon-dolatával köti össze, s koncepciójának alapvonalai, akarva-akaratlan érintkeznek a nyu-gati ipari civilizáció polgári bírálóinak véleményével.

Oly képlet ez, melyben az egyéni szabadság korlátozása túllépi az Egész egészséges továbbfejlődéséhez, megújulásához szükséges rend mértékét, s az alkotókedv, tervező értelem, emberi aktivitás kiszikkadása visszahull magára a hatalom létére is. (A modell „bomlásjellege” ebben a társadalmi-fázis minőségben nem a látomásos ihletésű primitív keret bomlasztó visszahatásában nyilvánul meg.) A manipuláció önmagára nézve is ká-ros túlbúrjánzását, az aszkéta filozófiának az önmegsemmisítés vágyába való torkol-lása, a lakosság tömeges halálba vonulása mutatja félreérthetetlen érvénnyel.

1. A G. A. úr X.-ben lapjairól kibomló képlet így nem az előszó írói nyilatkozatá-ban ígért (s a kritika részéről meg nem kérdőjelezett) „szabadság rend nélkül” – tételt realizálja, hanem a „szabadságillúzió a kiszolgáltatottság állapotában” modellt. Ez az a mag, ami megfelel a karkai világ lényegének, a „látszatmozgás, látszatszabadság egy mitikus erő determináló hálójában” – szerkezet összugaratának.

2. A mű parabolisztikus jelentését summázó, javasolt megfogalmazásunk – úgy vél-jük –, nemcsak azon ellentmondást oldaná fel, mely a karkai légkör s a „szabadság rend nélkül” modell együttes érvényesülését látó véleményekben akaratlanul is megvan, ha-nem azon feszültségeket is, melyek a szabadság-fogalom teljes, csonkítatlan jelentés-köre, s a tanulmányoknak az X.-beli szabadságtartalom redukáltságára vonatkozó meg-figyelése között vibrál. (X.-ben – állapítja meg pl. egy, a regényről szóló írás –: „csak egyetlen bűn létezik: az egyéni szabadság korlátozása” –, de néhány sorral odébb e szabad-ság nem igazi voltáról olvashatunk –: ...X. világa és a külföld világa egyaránt korlátozza az embert képességei, valódi embersége kibontakoztatásában... Az a bizonyos korlátlan szabadság... tartalmatlan üres, nyomorult és használhatatlan szabadság...”) Vagyis: a kri-tikai írások belső gondolati harmóniáját csak a „szabadság rend nélkül” formuláról való lemondás állíthatná vissza.

3. Harmadsorban: a „szabadságillúzió a kiszolgáltatottság állapotában” jelleg elfoga-dása a részletelemek, motívumok, képek, látomások s a műegész oly összefüggéseit vi-lágíthatja meg, melyek egyébként nem értelmezhetők. Tudjuk, hogy Déry e művét (1958–1960 között) talán egész pályája legmélyebb érzelmi – hangulati hullámvölgyé-ben írta. S amennyire helytelen lenne e regényt pl. egyszerűen börtönmélményei han-gulatmodelljének tekinteni, épp oly valószínű, hogy adott, pillanatnyi helyzete felerő-síti lélettapasztalatai negatív tendenciáinak kiemelését. A börtönmotívum (s elemei: a belülről nem nyitható, kilincs nélküli ablak, a kívülről oltott-gyújtott villany stb.) így egyszerre lehet konkrét helyzetét kifejező részlet, s a műegész síkján, a gondolati-képi koncepciót előkészítő, alapozó, anyag; s X. város lakói helyzetének, X.-nek, mint ha-talmas, láthatatlan falú börtönnek legfőbb jelképe s értékminősítője is, hisz pl. az öcs-csét egykor rabként kezelő Leone így nyilatkozik ifjúsága „tisza, romlatlan állapotá-

ról”, testvéréről: „*hátán összekötözött kezekkel körbesétáltattam egy hatemeletes bérkaszárnya szűk világító udvarán, s korbáccsal a kezemben gondosan ügyeltem arra, hogy egyenletes léptekkel, pihenő nélkül, folyamatosan végezze sétáját az egyirányú közlekedés szabályai szerint.*” Az „egyirányúság” egyaránt jelentheti a börtönudvaron sétálók útjának kiemerttségét, s X. lakói „választási lehetőségeinek” egyetlen, engedélyezett alternatíváját.

4. S végül: a „szabadság anarchiája” koncepcióról való lemondás csökkenti az alkotáslélektani problémák kérdőjeleit is. Érthetőbb és természetesebb ugyanis, hogy egy író, a korlátozottság állapotában nem a korlátlan szabadság lehető veszélyei hanem a tiltás látomásosan abszurdá növesztett rémei készítenek inkább megnyilatkozásra.

Lehangolóan komor, sötét kép! S felmerülhet a kétely: nem pusztán egy kivételes írói helyzet „magánérdekű”, egysíkú megnyilatkozása mindez, melyről ildomosabb lenne megfeleledkezni? Célszerű, jogosult-e újra és újra a vizsgálat fókuszába állítani; hozzáadéka, jelentősége túlcseng-e akusztikájának negatív felhangjain?

Nehéz lenne megállapítani, hogy a G. A. úr X.-ben absztraháltabb formájának kialakításában a kiábrándultság és a megengedő bizalom mily arányú ötvözete munkál. Déry a személyi kultusz túlkapásait nem tartja kevésbé veszélyesnek bármely időszak és társadalom antihumánus vonásainál, s ez a jelképek, mitizáló jelzések felé viszi. De módszerét más források is táplálják. Mint kiderült Déryt nemcsak a személyiség és hatalom viszonya, az osztálykategóriákban kifejezhető elnyomó-kiszolgáltatott ellentétpár helyzete, hanem a technicizálódó emberiség együttes jövőjének kérdései is izgatják. Ez utóbbi vonatkozás pedig keresztezi, bizonyos mértékig elmosza az előbbi probléma markáns exponálásának lehetőségeit. A kettő egyszerre történő ábrázolása csak egy erősen általánosító, jelzésszerű szférában valósítható meg. E műtér, azzal, hogy allegorikus jelképes világának motívumai csak esetenként utalnak a személyi kultusz keretére, s hogy hangsúlyában az iparosodó tőkés világ jelenségrendszeré közt kialakuló, s „tovább fejleszhető” manipulálás hatalmi- és személyiségjegyeit idézi, egyben kedvez is egy humánusabb hatalom perspektíváinak: konkrét történelmi mozgásformája előtt nyitva hagyja a fejlődés s a bizalom útját.

Meglehet: G. A. reális tartása, X.-ben is az életet, szerelmet kereső visszatérése, a lázadóknak az „úrváros” hidegségén átsütő lírai himnuszai, – általában: az írónak alkotómunkájával bizonyított makacs hite az elhangzó szó fogadtatásában kevés X. önképe túlságosan komor tónusának ellensúlyozásához. Az is nyilvánvaló, hogy az író előszava, mely szerint tudatosan hagyta ki „a történelem valóságos ellenállását”, nem változtat a tényen, hogy a műben ennyi, és csak ez a világ teljessége.

Egy azonban bizonyos: a hasonló, negatív utópiák nem a fenyegető tendenciák szálláscsinálói. Többirányú figyelmeztető szavuk a megelőzésre, elkerülésre irányuló emberi-írói erőfeszítés dokumentumai. Ily értelemben nyerheti el létjogosultságát a gondolkozó, humanista magyar irodalom összképében a G. A. úr X.-ben is.

E beilleszthetőségre utal Béládi Miklós minősítése is, aki szerint a hatvanas évek irodalmát tekintve: „*A társadalom időszerű ügyei iránt elkötelezett irodalom és az ekkori szóhasználat szerint kísérletező irodalom között nem volt szakadék. Illyés Kegyence, Déry G. A. úr X.-ben című regénye, Pilinszky lírája nem cáfolta, hanem kiegészítette egymást. Minőségi megújulás hatotta át az ekkori irodalmat, új értékek születtek.*”²²

JEGYZETEK

¹ B. NAGY LÁSZLÓ a két világháború közötti Magyarország és a mai kapitalizmus anarchikus, antihumánus vonásai továbbgondolt utópiájának; EGRI PÉTER (s részben BORI IMRE) elsősorban a személyi kultusz szektás gyakorlatát megidéző jelkép- és allegória-rendszernek látja, melyen belül egy-egy kép (pl. a Kerületi Börtön) az „egyetemes elítélhetettség és veszélyeztetettség” általános jelképévé absztrahálódik. FÖLDES ANNA szerint a műben megjelenő két világ: a kapitalizmus és X. „nem a létező és képzelt rendszer antagonizmusa, hanem az átél és rettegett rémségek ambivalenciája... melyben a létező kapitalizmussal csak egy rettegett rémálom áll szemben, amely világban az ember nem találta fel, s így nem is teremthette meg a szocializmust”; PÁNDI PÁL a tőkés világ ellentmondásaihoz s a szocializmus torzulásaihoz egyaránt kapcsolódó, de absztrakciójával el is szakadó, túlzottan negatív összképnek; TÓTH DEZSŐ az emberi aktivitás és visszahullás, az életösztön és halálvágy pólusai közt váltó, társadalmiságot kiiktató modellnek minősíti; POMOGÁTS BÉLA és SÜKÖSD MIHÁLY felfogásában egy visszahullott, biológiai szintre süllyedő életközeg bomlasztó hatásának ábrázolása; UNGVÁRI TAMÁS értelmezése viszont a „ki-látástalan technokrácia... iróniája”-ról szól, s a „technikai civilizáció... tréfálkozik itt az emberrel” KISS LAJOS véleménye szerint is. (B. NAGY LÁSZLÓ X.-be vagy haza? A teremtés kezdetén c. kötetben Bp. 1964. 63–73. EGRI PÉTER: Kafka és Proust indítatások Déry művészetében Bp. 1970. 29–36.; BORI IMRE: Regénykép negatívban Esmék és látomások Novi Sad 1965. Fórum 93–124.; FÖLDES ANNA: Déry realizmusának új arca. Húsz év húsz regény Bp., 1968. 68–80.; PÁNDI PÁL: Déry Tibor: G. A. úr X.-ben. Kritikus ponton Bp. 1972. 320–344.; TÓTH DEZSŐ: Déry Tibor Bp. 1974. 140–155.; SÜKÖSD MIHÁLY: Déry Tibor. az epikával Bp. 1972. 149–155.; UNGVÁRI TAMÁS: Déry Tibor Bp. 1973. 246–260.; KISS LAJOS: Újabb prózánkról változatosan. Az esztétikum keresése Bp. 1975. 86–87.)

² Alföld 1979. 9. sz. 64.

